

ÜLGENER'İN PARADOKSU: MELAMİLİK VERSUS "DERVİŞ DİNDARLIĞI" I

YIL / YEAR 15, SAYI / ISSUE 30 (GÜZ / AUTUMN 2017/2) ss. 17 - 35

Makale geliş tarihi/Received: 18/11/ 2017-Makale kabul tarihi/Accepted: 15/12/2017

ANZAVUR DEMİRPOLAT

Yrd. Doç. Dr., Çanakkale On Sekiz Mart Üniversitesi

Fen-Edebiyat Fakültesi, Sosyoloji Bölümü

ademirpolat@gmail.com

Öz

Bilindiği üzere, Ülgener'in Türk Sosyal Bilimine katkısı Weber'ci bir sorunsaldan kaynaklanmaktadır: niçin rasyonel bir "ethos" ya da Batı tarzı bir kapitalist girişimci profili Osmanlı-Türk toplumunda gelişmedi? Ülgener'in bu temel sorunsalı geniş bir perspektifle, tasavvuf kültüründen iktisat tarihine uzanan geniş bir alanda ele alınmaya çalışmıştır. Bu entelektüel ve akademik yoğunluk ve birikim ortaya koyduğu pek çok eserinde kendisini açıkça göstermektedir. Ülgener, çalışmalarında, "inhitat döneminin" ya da Osmanlı-Türk toplumunda yaşanan "ortaçağlama"nın nedenlerini dışsal bir faktör olan Batıda 16. Yüzyıldan itibaren Atlantik ekonomisinin yükselişi ve şehirli grupların (esnaf ve zanaatkârlar) "iktisat zihniyeti" ile açıklar. Bu esnaf zihniyeti, ona göre, dinsel faktörler, özellikle de tasavvuf tarafından belirlenmiştir. Ancak, Ülgener'in tasavvufa ilişkin yaklaşımı ikirciklidir: bir tarafta, Osmanlı-Türk toplumunda, Weber'in "püriten"lerinden farklı olmayan, Melâmet Okulunun takipçilerinin üretici kesimler arasındaki varlığı, diğer tarafta Weber'in "derviş dindarlığı" olarak nitelendirdiği (tasavvuf anlayışını) içselleştirmekle kalmayıp bu zihniyetin diğer toplum kesimleri arasında yaygınlaşmasını sağlayan heterodoks ve batını şehirli grupların varlığını göstermeye çalışır. Bu çalışmanın temel amacı Ülgener'in tasavvufa yönelik bu ikircikli tutumunu sorgulamaktır. Diğer yandan, bu çalışmanın iddiası, Ülgener'in Sufi kesimlere yönelik bu ikircikli tutumunun hem Weber'in İslam dininin Ortaçağda "toplumsal taşıyıcıları"na ilişkin çözümlenmeleri hem de Köprülü ve Gölpinarlı'nın Türk Sufiliğinin heterodoks ve batını boyutlarına ilişkin yaklaşımlarıyla büyük ölçüde örtüşmektedir. Bir sonraki çalışma da ise, Weber ve Ülgener'in görüşleri, Osmanlı esnafı ve zanaatları üzerine yapacağımız okumalar üzerinden irdelenmeye çalışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: İktisat Zihniyeti, Melamilik, Esnaf, Ahiler, Kapitalizm, Heterodoks, Bâtını

ÜLGENER'S PARADOX: MALAMATIYYE VERSUS "DERVISH RELIGIOSITY" I

Abstract

It is known that Ülgener's main contribution to Turkish Social Science results from a Weberian problematic: Why a rational "ethos" or a Western type of capitalist entrepreneur profile did not develop in Ottoman-Turkish society? Ülgener approaches this problematic through a wide perspective in a extending area ranging from culture of Sufism to economic history. His intellectual depth and academic competence can be seen in his oeuvre. Ülgener, in his studies, explains the "decline period" or "medi-

evalization" of the Ottoman-Turkish society by attributing its causes to both an external factor, namely to the rise of Atlantic economy in the West after the 16th century, and to "economic mentality" of civic groups (guilds and craftsmen). This petty-tradesmanship mentality, for him, is determined by the religious factors, especially Sufism. However, in relation to Sufism Ülgener expresses an ambivalent attitude: On the one side, he illustrates the presence of Melameti School followers among the producing sectors of the Ottoman-Turkish society who were no different than Weber's puritans; on the other side, the existence of heterodox and batini "civic" groups who not only adopted what Weber calls a "dervish religiosity" but also contributed to the expansion of this mentality among sections of the society. The main aim of this study is to question Ülgener's ambivalent attitude in relation to Sufism. Moreover, this study claims that this ambivalent attitude of Ülgener's about Sufi groups is mostly in line with Weber's analyses concerning the social carriers of Islam in the medieval era as well as Köprülü's and Gölpinarlı's theses concerning heterodox and batini dimensions of Turkish Sufism. In a further study, I will analyse both Weber and Ülgener's views through a reading of Ottoman artisans and craftsmen.

Keywords: Economic Mentality, Melamatiyye, Craftsman, Akhis, Capitalism, Heterodox, Bâtını

GİRİŞ

Ülgener'in entelektüel ve akademik hayatı boyunca temel merkezi bir sorunsal etrafında düşündüğünü söyleyebiliriz. Ülgener'in en temel sorunsalı: başta İslam dünyası olmak üzere Osmanlı-Türk toplumunda batı tarzı rasyonel bir kapitalizmin modern zamanlara değin niçin gelişemediği. Ülgener'in bu temel sorunsalı geniş bir perspektifle, tasavvuf kültüründen iktisat tarihine uzanan geniş bir alanda ele almaya çalışmıştır. Bu entelektüel ve akademik yoğunluk ve birikim kendisini ortaya koyduğu pek çok eserinde açıkça göstermektedir. Vuzuha kavuşturmayı çalıştığı sorunsal aslında Max Weber'in temel problemiyle yakından ilişkilidir; genel olarak bakıldığında, Weber "rasyonel" bir kapitalist gelişmenin Batılı toplumlara özgü oluşunun sosyo-kültürel dinamiklerini eserlerinde karşılaştırmalı bir perspektifle ortaya koymaya çalışır. Bir başka deyişle, Weber'in temel problemi: dünya tarihinde niçin "rasyonel kapitalizm" sadece Batı toplumlarında gelişmiştir? Weber sonrası dönemde pek çok sosyal bilimci, özellikle modernist kuramı benimsemiş olanlar Weber'in bu sorunsalını diğer, Batı-dışı toplumlara "değerci" bir bakış açısıyla uyarlamaya ve bu toplumlarda "püriten" değerlerin muadil ve benzerlerinin var olup olmadığını sorgulamaya çalışmışlardır. Her ne kadar Ülgener Osmanlı-Türk toplumunda "inhitât döneminin" ya da "ortaçağlaşma"nın dışsal bir süreç olan Atlantik Ekonomisinin Batıda 16. yüzyıldan itibaren yükseliş sonucunda Akdeniz ekonomisinin önemini yitirmesine bağlasa da "esnaflaşma" olarak nitelendirdiği bu süreci büyük ölçüde Osmanlı-Türk toplumunda üretici kesimlerin "iktisat zihniyetini" belirlediğini düşündüğü dinsel faktörleri, özellikle de tasavvuf üzerinden açıklamaya çalışır. Pek çok açıdan Weber'in İslam'ın yüksel ve gelişim dönemine ait tezlerini eleştiren Ülgener'in eserlerinde zımnî bir kabul söz konusudur: O da pek çok araştırmacı gibi "püriten" değerlerin muadillerinin Osmanlı-Türk toplumunda, özellikle şehirli üretici kesimler arasında yer edip etmediğini sorgulamaya çalışır. Ancak, bunu yaparken ikircikli bir tutum sergiler: Bir tarafta

Weber'in "püriten"lerini aratmayan Melamet ehli, diğer tarafta ise Weber'in "derviş dindarlığı" olarak nitelendirdiği "heterodoks" ve "batını" inanç biçimlerini benimsemiş zümreler. Ülgener'in Sufi kesimlere yönelik bu ikircikli tutumu hem Weber'in İslam dininin Ortaçağ'da "toplumsal taşıyıcıları"na ilişkin çözümlenmeleri hem de Fuat Köprülü'nün Türk dini hayatı üzerine ileri sürdüğü "heterodoxy" tezi ve Abdülbaki Gölpınarlı'nın Türk Fütüvvet ehli "batını"lığıne yönelik yaklaşımıyla büyük ölçüde örtüşmektedir.

Ülgener'de İktisat-Zihniyet İlişkisi

İktisadi "eylem ve hadiselerin sadece yapısal özelliklerine ya da formal yapılarına ve hukuksal özelliklerine indirgenerek açıklanamayacağı/anaşılamayacağı" belirten Ülgener'e göre, var olan formel iktisadi yapılar, ekonomik örgütlenme biçimleri ancak bu yapıların altında yatan duyuş ve inanç dünyası, yani iktisadi eylemin öznesi olan insan'ın zihniyet biçimi ve temel motivasyonları anlaşıldığı zaman ancak açıklığa kavuşturulabilir. Hatta O'na göre var olan gerçeklik, yani ekonomik yapıların işleyişi ve yapısal özellikleri daha derinde ve altta yer alan "iktisat ahlakı" ve zihniyet dünyasıyla birlikte değerlendirildiği zaman ancak gerçek manada anlaşılabilir. O, formal iktisadi yapılarla zihniyet arasındaki ilişkiyi şu şekilde açıklar:

"Gerçek hayat bu çeşitliliği içinde göz önüne alınınca, dış karakteristikleri altında ancak derinliğine inmek suretiyle kavrayabileceğimiz bir duyuş ve inanış dünyasının saklı olduğu anlaşılır. Konuya hangi tarafından bakılsa, iç ve dış âlemin bu alt alta tabakalanışı açıkça görülür. Karşılaşacağımız manzara da ima aynıdır: Satış üstüne sıralanan şekil ve madde yığını altında alabildiğine yaygın bir ruh ve zihniyet dünyası! Hatta doğrusu aranırsa, üstte ve dışarıda olup bitenler altta ve derindekiyle birleştirildikten sonra gerçek rengini ve manasını kazanmış sayılabilir." Başka türlü olmasına zaten ihtimal verilemez. Herhangi bir ticarî sözleşmenin sadece formel - hukukî cephesi, yahut madde ve şekil yapısı ile üretim tekniği geride onları uygulayacak olan aktif unsur (insan faktörü ile) birlikte göz önüne alınmadıkça ne mânâ ifade eder? Bugün de aynı üretim ameliyesini ve aynı hukuk tekniğini olduğu gibi kopya eden ülkelerde iktisadî hayat Batıdakinden farklı sonuçlar vermekte devam ediyorsa, sebebi altta zihniyet ve tutum farkından başka nerede arayabiliriz?" (Ülgener, 1981: 11-12)

Bu anlamda, Ülgener'e göre, Max Weber'in en önemli katkısı, Batı'da 16. Yüzyıldan itibaren gelişmeye başlayan rasyonel kapitalizmin altında yatan zihniyet boyutuna dikkati çekmesi, yani modern zamanlara değin, çalışma ve kazancın hiç bir şekilde olumsuzlanmadığı bir dünyadan çalışma ve kazancın temel bir değer ve amaç haline gelmesinde "Püriten ethos"un oynadığı rolü göstermiş olmasıdır. Dolayısıyla, Ülgener'e göre, iktisadi yapıların gelişiminde salt yapısal faktörlere değil, ekonominin öznesi olan insan unsuruna, özellikle bireyin iktisadi eylemlerini yönlendiren temel değer ve motivasyonlara bakmak gerekmektedir. Zira, pek çok ülke yapısal açıdan benzer iktisadi müesseselere ve kuruluşlara sahip olmasına rağmen bu yapısal ben-

zerlikler benzer ekonomik başarı ve sonuçları çoğu zaman doğurmamaktadır; tersine, iktisadi gelişmişlik düzeyi ve üretim açısından farklılıklar, o toplumların girişimci ve üretici kesimlerinde yer etmiş olan temel değer ve motivasyonların bir sonucudur. Dolayısıyla, iktisadi başarı ya da ekonomik gelişme biçimsel yapıların yanında, o biçimsel ekonomik yapı ve üretim biçimleri eşlik edecek olan uygun değersel faktörlerle yakından ilişkilidir.

Böyle bir yaklaşımla, Batı tarzı rasyonel bir kapitalizmin ve girişimci kültürünün İslam dünyasında, özellikle Osmanlı-Türk toplumunda modern zamanlara değin niçin gelişmediğini sorgulayan Ülgener, zihniyet analizinin ilk bölümünde, başta esnaf ve zanaatkar kesimleri olmak üzere toplumun genelinde etkili olmuş olan iktisat ahlakını ve zihniyetini genel hatlarıyla ortaya koymaya çalışmıştır. Zihniyet analizinin ikinci kısmında ise iktisadi öznenin iktisat ahlakı ve zihniyetinin oluşumunda tarih boyunca etkili olmuş sosyo-kültürel faktörlerin, özellikle dinsel değerlerin bir anlamda soy kütüğünü çıkartmaya çalışır. (Ülgener, 1981: 13-14) Ancak, bunu yaparken Ülgener dinin bizzat kendisinin vazettiği temel değerlerden ziyade dini inanış ve itikat biçimlerinin geniş halk kesimleri, özellikle de üretici sınıflar yani esnaf ve zanaatlar kesimleri ile mübadele işlemlerinin temel aracı olan tüccar kesimleri arasında yer etmiş biçimlerini anlamaya çalışır. Zira Ülgener (2006: 8-9)'e göre:

Kütlenin pratik ahlak anlayışına ve davranışına ışık tutma noktasında soyut ve dogmatik bir din kavramının yararlığı çok su götürür. Sadece dogma düzeyinde kalmış ve din ulemasının yorum ve içtihatlarından ileriye varmamış tartışmalardan kültür ve zihniyet tarihçisinin alacağı çok az şey vardır. İslâm, kabul etmek lâzımdır ki, bütün bir din ve kültür kompleksinin adı olarak, yayıldığı alanın özelliğine göre farklı çehreler göstermiştir: Arap yarımadasında başka, Kuzey Afrika ve Mezopotamya'da başka, İran ve Anadolu'da başkadır. Kitabî-şer'î tarafı ile ilk İslâm belki hepsi için atlanıp geçilemeyecek bir ön etap sayılabilir. Ancak kendi kültür çevremizi (Anadolu'yu) göz önüne alınca, kütlenin dünya görüşünü ve arada iktisat ahlakını yoğurup şekillendirmede ağırlığı şer'î - Ortodoks kurallardan çok kütle ahlak ve itikatlarının (tasavvuf ve tarikat adabının) taşıdığına şüphe yoktur.

Dolayısıyla Ülgener, Osmanlı - Türk toplumunda geniş halk kesimleri arasında yer etmiş olan değerleri ve temel motivasyonları incelerken dinin kitabi kaynaklarından ziyade halk dindarlığını besleyen tasavvufi/mistik inanç biçimlerini ve kültürel faktörleri irdelemeye çalışır. Ülgener'in bu yaklaşımı büyük ölçüde Webercidir. Zira, Ülgener Weber'in bir dinin "iktisat ahlak"ının ve zihniyet'inin belirginleşmesinde ya da şekillenmesinde tarihsel süreçte o dinin toplumsal taşıyıcısı haline gelmiş olan toplumsal kesimler ve o kesimlerde yer etmiş olan dindarlık biçimlerine ilişkin yaklaşımını genel olarak benimser. Hatta, denilebilir ki, ileride bahsedeceğimiz üzere Ülgener'in tasavvufi kesimlerine yönelik ikircikli tutumu büyük ölçüde Ülgener'in bu Weber'ci yaklaşımından kaynaklanmaktadır.

"Ortaçağlaşma" Ya da "Esnaflaşma"

Ülgener, Weber'in İslam dinin, Medine'ye hicretten sonra, ilk dönem sahip olduğu temel monoteistik ve etik özelliklerini yitirerek, "dünya malına ve nimetine açık ve o kadarla kalmayıp Arap milliyetçiliğinin süratle sivrildiği, sınıf ve statü farklarına dayalı bir *savaşçılar dinine*" (Ülgener, 2006: 59-60) dönüştüğüne yönelik yaklaşımını reddeder. Ülgener'e göre Weber ve İslamla ilgilenen çalışmaların ihmal ettiği husus: İslam'da başından itibaren iki temel kıymetin, yani "mürüvvet ve dinin" bir arada bulunduğu ve pek çoğu "din" boyutunu ihmal etmiştir. Ancak, diğer taraftan, Weber'in Ortaçağ İslam dünyasında, şehirli (civic) grupların, yani esnaf ve zanaatkâr kesimlerinin var olduğu ve dinin temel toplumsal taşıyıcıları haline gelerek geniş halk yığınlarının dindarlık biçimini, özellikle iktisat zihniyetini belirlediklerine yönelik görüşünü büyük ölçüde benimser. Ülgener, Melamet ehlinin tersine "batını" ve "Alevi" inanç unsurlarını içerisinde barındıran esnaf zihniyetinin ve dindarlığının geniş halk kesimlerinin inanç biçimlerini etkilemesi ve bu kesimler arasında yer etmesi ve yaygınlaşması, kendisinin "Ortaçağlaşma" dediği süreçle, yani Batıda 16 yüzyıldan itibaren Atlantik ekonomisinin yükselişine koşut bir biçimde Akdeniz'in iktisadi anlamda önemini yitirmesi ve bunun sonucunda Osmanlı ekonomisinin "inhibit" ya da gerileme sürecine girmesiyle başlar. Hatta dışsal olarak nitelendirebileceğimiz bu faktör, yani Atlantik ekonomisinin doğuşu, Batı'da yeni bir iktisadi yapının ve ona eşlik eden rasyonalitenin doğuşunda etkin rol oynarken bizde tam tersine bir sürecin, Ortaçağ değerlerine dönüş anlamına gelen "Ortaçağlaşmanın" yaşanmasına sebebiyet vermiştir. Osmanlı-Türk toplumunun her türlü formel - yapısal unsurları ve zihniyet biçimi olarak "ortaçağlaşma"sını Ülgener "esnaflaşma" kavramıyla eş tutar. Ülgener'e göre "esnaflaşma" bir taraftan, mahdut, sınırlı bölgelerde (ticari anlamda transit bölgelerde ve şehirlerde kümelenmiş) pre-kapitalist olarak nitelendirdiği Osmanlı tüccarının esnaf kesimleri ya da "bazergan" kavramıyla nitelendirilen küçük tüccara dönüşmesine, diğer taraftan, esnaf kesimlerinde yer etmiş olan dindarlık biçiminin ve dünya görüşünün daha geniş halk katmanları arasında yer etmesine yol açmıştır. Dolayısıyla, Ülgener, Osmanlı - Türk toplumunda batılı tarzda bir rasyonel girişimci kültürünün ve kapitalizmin gelişmemesinin hem içsel (değersel) faktörler hem de Atlantik ekonomisinin doğuşu gibi dışsal süreçlerle ilişkilendirerek açıklamaya çalışır. Aslında, Ülgener'in eserlerinde genel olarak göstermeye çalıştığı husus, Atlantik ekonomisinin Batı'da yükselişi gibi dışsal bir faktörün "ortaçağlaşma" ve "esnaflaşma" sürecinde nasıl katalizör vazifesi gördüğüdür. Akdeniz'in iktisadi anlamda önemini yitirmesi ve bunun sonucunda Osmanlı'da ticari aktivite ve ilişkilerin daralması ve tüccar kesiminin önemini yitirerek birer mahalle esnafına ya da küçük tüccara dönüşmeleri esnaflaşmanın daha fazla yaygınlaşmasını ve böylece 16. yüzyıl sonrası dönemde – ki bu dönem Batıda kapitalizmin yükselmeye başladığı bir dönem tekabül eder – esnaf ve zanaatkârın, Osmanlıda, dinin temel toplumsal taşıyıcıları haline gelerek geniş halk kesimlerinin ruhaniyetini, dünya görüşünü ve böylece yaşam stilini büyük ölçüde dönüştürmüşlerdir.

16. yüzyıldan itibaren Atlantik ekonomisinin yükselişe geçmesiyle birlikte Batı'da muazzam bir iktisadi dönüşüm ve ekonomik büyüme ve bu sürece eşlik eden bir dönüşüm üretici kesimler arasında görülmeye başlanmıştır; bizdeki "ortaçağlaşma" ve onun doğal bir sonucu olan "esnaflaşma" sürecinin tersine, Batı'da küçük burjuvaziyi oluşturan şehirli üretici kesimler –esnaf ve zanaatkârlar – büyük ölçüde burjuvalaşma süreci içerisine girmişlerdir. Osmanlı-Türk toplumunda ise, ticaretle uğraşan kesimlerin esnaflaşmaya başlaması, geçimini Batıda olduğu gibi disiplinli ve düzenli bir çalışma ya da emek yoluyla temin etmeyi amaçlamayan yaygın bir toplumsal kesimin ortaya çıkmasına neden olmuştur (Ülgener, 2006: 73-74). Kaldı ki, esnaf ve zanaat kesimleri, ta başından beri, Ülgener'e göre, kökenleri ve gelişim dinamikleri itibarıyla, kazanca ya da "kesb"e yönelik iktisadi organizasyonlar olmaktan daha çok Selçuklu ve Osmanlı'nın ilk dönemlerinde ahlî ve Fütüvvet ehlinde görüldüğü üzere ekonomik saiklerden daha çok dışı kapalı, dayanışmacı yarı mistik yapılarıdır. Ülgener esnaf ve zanaatkar kesimlerinin bu yarı mistik tasavvufî özelliklere sahip olmalarının tesadüfî olmadığını; zira, bu tür kesimlerin, İslam dünyasında ortaya çıkmış mistik cereyan ve akımlarla en başından beri ilişkili olduğunu, hatta tasavvuf tarihine ve literatürüne bakıldığında bir çok büyük sūfî virtüözün (ustanın) aynı zamanda bir zanaat erbabı olduğunu belirtir (Ülgener, 1984: 152). Özellikle Melâmetî neşveye sahip Sufî üstatlar ve Bayramiyye tarikatı mensubu pek çok üstat geçimini kazanca dair yollarla, yani ticaret ve üretim sayesinde temin etmişlerdir. Dolayısıyla, Ülgener açısından, bu yapıların İslam dünyasında ortaya çıkmış yarı mistik/ tasavvufî ceryanlarla ta başından beri ilişkili olması ve büyük ölçüde tarikat yapıları tarzında örgütlenmeleri yüzünden Osmanlı'da tüccar kesimlerinin "esnaflaşması" ekonomik anlamda gerilemeye ve ticari aktivitelerde asli bir daralmaya sebebiyet vermiştir.

Osmanlı-Türk toplumunda iktisadi gerilemenin en büyük sebebi, belki de en önemlisi, Ülgener'e göre, Ortaçağ İslam toplumlarında dinin toplumsal taşıyıcıları haline gelmiş ve belki de toplumun zihniyet ve ruhaniyetini büyük ölçüde şekillendirmiş olan esnaf ve zanaatkâr kesimlerinin arasında tasavvufî düşünce ve mistik eğilimlerin, özellikle heterodoks /batını akımların yer etmesidir. Oysa Ülgener'e göre İslam dini özü ve ilk dönem gelişim dinamikleri açısından her türlü üretim ve iktisadi mübadele ve girişimciliğe imkân tanıyan bir din olmuştur. İslam dini hem vazettiği değerler hem de ortaya koyduğu iktisadi politika ve uygulamalar açısından asla üretim, çalışma ve kazanca ilişkin olumsuz bir tutum sergilememiştir. Tersine, Hz. Peygamber'in hicret sonrası Medine'deki ortaya koyduğu iktisadi uygulama ve model her türlü ticari ve iktisadi faaliyet üzerindeki sınırlandırmaları ortadan kaldıran "liberal bir piyasa düzeni"dir (Ülgener, 2006: 76). Weber'in Medine döneminde İslam'ın etik ve rasyonel özünün savaççı Bedevi Arap kabilelerinin etkisiyle dönüşümüne yönelik tezlerine katılmayan Ülgener, İslam'ın ilk kuruluş aşamasında ve sonraki dönemlerinde, yani İslam'ın Arap yarımadasından diğer coğrafyalara doğru genişlemesinde kabile dinamikle-

rinden ziyade ticaret ve tüccar kesiminin önemli rol oynadığını aşağıdaki ifadeleriyle açıkça göstermeye çalışır:

Eldeki belgeler bilâkis İslâm'ın ülkelerarası ticaretin adamakıllı geliştiği şehirleşmiş bir çevrede gözlerini dünyaya açtığını gösteriyor. Esasında Kur'an'ın birçok ayetleri ancak yoğun bir alışverişin hüküm sürdüğü bir ortamda anlaşılabilir olan kelime ve cümle yapısını sürdürmüştür. Her kutsal kitap, unutmamalı ki, hitap ettiği kütleye anlayacağı ve alışık olduğu dile seslenir, inandırıcılığını biraz da o seslenişte bulur. *"Onlar ki doğruyu ve-rip karşılığında sapıtmışlığı satın alırlar; ticaretleri asla kâr bırakmaz"* (Bakara), Seçilen kelimelere-dikkat edilsin: Tek satırda *alışveriş, ticaret, kâr*. Böyle bir sesleniş ticaretin ve en basitinden de olsa kâr ve zarar hesabının yer etmediği bir dile ve kafaya getirip oturtmak elbette kolay değildir. Cümlelerin hitap ettiği çevre her halde basit zanaatkâr ve esnaftan kurulu bir küçük burjuvazinin ilerisine taşar. Bu ileri çizgide ön sırayı tüccarın mı yoksa gazâ ve cihâd ehlinin mi tuttuğunu bizce tartışmaya mahal yoktur. (Ülgener, 2006: 72-73)

Ancak Ülgener'e göre esas sorun Batıda Atlantik ekonomisinin yükselişle birlikte Osmanlı toplumunun "ortaçağlaşma" sürecine girmesi ve böylece "siyasi-politik veçhesi", "iktisadi-mali karakteri" ve "teşebbüs formları" ve bu sathi özellikleri tamamlayan "hayat ve cemiyet anlayışı"yla tamamıyla "ortaçağlaşmış" "...bir hayat tarzını - stilini toplu olarak..." yansıtmasıdır. (Ülgener, 1981: 23-24) Tarihsel bir dönemden ziyade, belli sosyo - ekonomik yapılar ve mistik inançlardan beslenmiş bir zihniyet biçiminin birlikte şekillendirdiği kendine has bir "yaşam tarzını" "ortaçağ" olarak nitelendiren Ülgener'e göre, esnaf ve zanaatkar kesimleri "ortaçağlaşmış" bir dünyanın hem "teşebbüs formları" hem de hâkim temel kıymetler açısından en önemli temsilcisidir. Ancak esnaf kesimlerinin iktisat ahlakını ve zihniyetini belirleyen temel kıymetler ve değerler büyük ölçüde kökeninde "...Orta Asya ve kısmen Hind ve İran karışımı inançların (arada belki ilk Yunan ve Hıristiyan etkileri de eksik değil) İslâmî unsurlarla yoğrulduğundan vücut bulmuş bir gövde akım" (Ülgener, 2006: 91) olan tasavvufun beslenmiştir. Ancak Ülgener'in tasavvuf konusundaki yaklaşımı büyük ölçüde ikirciklidir. Bir tarafta İslâm'ın ilk dönem vazettiği temel değerlerden zerre kadar sapmamış, madde, çevre ve zaman konusunda bakışı açısı büyük ölçüde olumlu olan Melameti neşveye sahip sûfi üstatları; diğer tarafta ise başta esnaf kesimleri olmak üzere geniş halk yığınları arasında yer etmiş olan batını-heterodoks özellikler taşıyan tasavvuf anlayışı/ "derviş dindarlığı". Ülgener'in tasavvuf konusunda benimsemiş olduğu bu ayırım Weber'in "dünya içi zühtçülük" ve "obür dünyacı zühtçülük" arasında yapmış olduğu ayrımla büyük ölçüde örtüşmektedir. Bilindiği üzere Weber püritenliği dünya içi zühtçülük olarak nitelendirir. Weber'in bu konudaki yaklaşımını benimseyen Ülgener'in İslâm dünyasında tarihsel olarak yan yana ancak bir birine taban tabana zıt bir anlayışla geliştiğini düşündüğü iki farklı tasavvufi/mistik anlayışı ve aralarındaki temel farklılıkları ortaya koyabilmek için Ülgener'in iktisat, iktisat ahlakı ve iktisat zihniyeti kavramlarından ne anladığını ortaya koymamız gerek-

mektedir. Ancak sonrasında, iki farklı geleneğin zihniyetini, daha doğrusu “iktisat zihniyeti”ne yönelik Ülgener’in yaklaşımını ortaya koyabiliriz.

Ülgener’de “İktisat Ahlakı” Ve “Zihniyet”

Ülgener “iktisadi faaliyet”i kişinin “ihtiyaç tatmin yolunda madde, çevre ve zamana farklı ölçülerde bir mesafe ve tavır alış” olarak tarif etmiştir. (Ülgener, 1983:19) Ülgener’e göre tabanda yer alan gerçekliğin, yani “dünya görüşünün” ya da kültürün (ki Ülgener bu kavramları çoğu zaman birbirinin yerine ikame ederek kullanır) kendisini “bir takım normlarla...açıklayışı zihniyet tarafını meydana getiriyor.” Dolayısıyla, Ülgener’e göre, “iktisat zihniyeti” dediğimiz şey “bir dünya görüşünün” ya da “kültürün” iktisadi faaliyetlere ve kuruluşlara bakan yüzü”dür. Ancak, zihniyeti ya da “iktisat zihniyeti”ni belirgin kılan ve “iktisat ahlakı”ndan farklılaştıran en önemli boyutu “iktisat zihniyeti”nin insanın “gerçek davranışında...sürdüğü değer ve inançların...[sadece]...içeride dönük bir ideal ya da özdeyiş tablosunda kalmayıp belli bir yaşama ve davranış biçimine dönüşmüş halde fiili ve adeta elle tutulur bir gerçeklik kazanmış olmasıdır.” (Ülgener, 1981: 22) Dolayısıyla, “iktisat ahlakı” bireyin yaşantısında uyması gereken “normların ve hareket kurallarının toplam ifadesi”ni (Ülgener, 1981: 22) temsil ederken, “iktisat zihniyeti” ise “bir bakıma toplu bir bütün halinde esasen bilince ve bilinç altına yerleşip sinmiş olan telkinler manzumesinin – dünya görüşünün - muhtelif köşelerinden biri, olsa olsa iktisadi faaliyetimize ve kuruluşlara bakan yüzü demektir.” (Ülgener, 1983: 20). Ancak, zihniyette olduğu gibi “iktisat zihniyeti”de salt içsel bir tutum ve motifler olarak değil, hem bireyin her türlü gerçek gündelik eylemlerinde, yani o eylemlerin için bir boyutu olarak hem de herhangi bir dönemin eserlerinde, özellikle edebi metinlerinde söz ve deyim olarak ifadelendirilmiş ya da dile getirilmiş olması gerekmektedir. Bir başka ifadeyle, “iktisat ahlakı” bireyin her türlü eylem ve davranışını karşısında ve uzağında normatif ve yönlendirici değerler bütünü olarak yer alırken “iktisat zihniyeti” iktisadi öznenin ya da bireyin “...*(ister üretici, ister tüketici veya yönetici olsun) benimsedikleri hareket ve davranış normlarının söz ve deyim halinde ve çoğunlukla telkin yolu açıklanışı*”dır (Ülgener, 1983: 19). Dolayısıyla, ister salt zihniyet olarak ya da “iktisat zihniyeti” olarak ele alalım, zihniyet bireyin ya da geniş insan kesimlerinin “dünya görüşlerinin ekonomik faaliyetlerine bakan yüzüdür.” İnsanın ekonomik faaliyetini “...ihtiyaç tatmini yolunda insanla *madde, çevre ve zaman* arasındaki çok yönlü ilişkiler toplamı” (Ülgener 2006: 29) olarak nitelendiren Ülgener’e göre, bu üç kavram (madde, çevre ve zaman) ın tek bir kavrama indirgenerek, yani “dünya” kavramsallaştırılması ifade edilebilir.

Ülgener İslam dininin ne vazettiği değerler ne de başta Peygamber olmak üzere ilk Müslümanlar olan Sahabenin madde’ye ya da bir başka deyişle “dünya”ya karşı yaklaşımları ve tutumlarında herhangi bir olumsuzluk söz konusu olmamıştır. İslam özü itibarıyla maddeye ya da eşyanın salt kendisine olumsuz yaklaşmaz; sorun dünya ve içindeki nimetlere uzak ya da yakın

olma sorunu değildir; tersine, kınan ya da kötü görülen bireyin iç dünyasında yarattığı etki ve ilgi boyutudur. Bu durumu Ülgener (Ülgener, 1981: 55) şu şekilde ifade etmiştir:

İslâm kirlî ve günahkâr bir varlık olarak "Dünya"yı *dışta*, yani eşyanın maddesinde değil, *içte* (ilgi tarafında) arar. Bir hadiste de denildiği üzere: "*Her ne şey ki seni Rabbinden çekip kendisi ile meşgul ederse dünya işte odur!*" Öylece, uzağında durulması gereken bir süflî varlık -dünya- varsa o içimizde aranacak demektir. İlgi tarafı ile arada gerektiği kadar bir temas boşluğu bırakmaya özen gösterdikten sonra, dış görüntüleri olarak mal mülk tarafı ile ilişki kurmanın herhangi bir sakıncası olduğu söylenemez. İç dünyamıza hükmetmeye kalkmadıkça, yiyecek, içecek, giyecek vs. olarak madde tarafının haram kılınması için bir sebep yoktur: "...*Yerden çıkarıp Hakk Teâlâya ait olan zîynet ve nimetleri ve pak rızıkları kim haram etti?*" (Araf sûresi, ayet 31, 32). (Ülgener, 2006: 64- 65)

Ülgener'e göre, Mevlana, Abdulkadir Geylani ve Hacı Bayramı Veli gibi Melami neşveye ve ahlaka sahip pek çok Sufi üstadı (virtüöz) ve Melamet ehlinin "dünya"ya bakışı ilk dönem İslam'ın vazettiği temel değer ve kıymetlerden ya da "iktisat ahlaki"ndan farklı olmamıştır. Bu sürekliliği ve benzerliği Ülgener aşağıdaki satırlarda şu şekilde göstermeye çalışmıştır:

Dünya, Melami için, bir haz ve zevk ortamı olmadığı gibi günah ve kusurlarına bulaşmamak için uzağında durulması ve kaçınılması gereken bir "ölümlü dünya"da değildir; tam tersine işlenmek, şekil ve düzen verilmek üzere müminin önüne serili bir madde ve malzeme yığınıdır... Melâmî için çile, zühd ve türlü yollarla dünyayı terketmek diye bir şey yoktur...Sarı Abdullah Efendi söyler: Melâmîliğe gönül vermiş kişi "*elkâsibü habibullah*" gereğince dünya işlerinden bir meşrû kâra meşgul olmak lâzımdır... [Melamilik'te] iş ve çalışma... yalnız göz yumulan bir dünya alakası değil, tam tersine vazife bilinci haline getirilmiş ve neredeyse ibadet derecesine yüceltilmiş bir meşguliyet olarak karşımıza çıkıyor. (2006: 105- 107)

Dolayısıyla, "dünya içi riyazetçi" bir tutumu benimseyen Melâmet ehli, kendisini Tanrının bir enstrümanı olarak görerek asla çalışma ve girişimden uzak durmamıştır. Dahası Ülgener'e göre Melamet ehli ve büyük Sufi üstatları Weber'in "püritenleri" gibi "ibadetle kazancı aynı çatı altında", hatta kazancın "içinde ve ortasında" telakki etmişlerdir (Ülgener 2006:107-108) Ülgener'e göre pek çok Sufi ve Melami üstadının eserlerinde ortaya koyduğu fikirler ve kazanca yönelik üretim ve ticaret faaliyetlerinde bulunmaları bir anlamda "el emeğinin ve çalışmanın kendi öz ve cevherinde derinlemesine ve... Batıdakinden hiç de geri kalmayan bir değer taşıdığına açık ve şüphe götürmeyen delilleridir." (Ülgener, 2006: 110)

Ancak, diğer tarafta yer alan batını, heterodoks tasavvufi anlayışların tutumu ise maddenin kendisini ve dünyayı kendisinden uzak durulması gereken bir nesne olarak telakki ederek münzeviliği, her türlü dünyevi eylemden ziyade Tanrının rızasını kazanmayı ve belki daha açık ifadeyle O'nunla bütünleşmeyi "esrik", "orgiastik" metotlarla ulaşmayı amaçlamışlardır. Bu anlamda, Ülgener'e göre İslam dünyasında tasavvufi anlayışta ikili bir ya-

pı, mistik anlayış tarihsel süreçte gelişmiştir. Bir tarafta Weber'in püritenlerinin "dünya içi zühtçülüğünü" hiç bir şekilde aratmayan, belki de dünya içi zahitlik anlamında Weber'in Püritenlerinden daha ileri düzeyde bir tutum sergileyen Melamiler ve Melameti neşveye sahip büyük Sûfi üstatları (Ülgener, 2006: 83), diğer tarafta ise her türlü Alevi-Batını ve Heterdoks eğilimleri bünyesinde taşıyan ve başta esnaf ve zanaatkarlar olmak üzere geniş halk kesimleri arasında yer etmiş olan tasavvufi anlayış. Birinci grupta yer alan Sufi üstadları ve Melamilerden farklı olarak folk İslamın en önemli kaynağı olan bu tasavvufi anlayış "dünya" ile her türlü ilgi ve alakanın kesilmesini, özellikle geçim ve rızık temini konusunda düzenli ve disiplinli bir tutum yerine, kolaylıkla emeksiz bir biçimde kazanç ve kar elde etmeye çalışan esnaf ve zanaatkârlardır.

İki Farklı Bakış: Melamilik Versus "Derviş Dindarlığı"

Ülgener'e göre, Sufi kesimler arasında ortaya çıkan bu iki farklı yaklaşım büyük ölçüde tavan ve taban arasındaki farklılıklardan kaynaklanmaktadır. Hicri ikinci yüzyıldan itibaren İslam dünyasında gelişmeye başlayan tasavvuf Ülgener'e göre hiç bir zaman tek bir tonda ve renkte olmamıştır: "Bir ucu Sünnî merkezlerde İslâmî tradisyonu az çok muhafaza eden tarikatlardan başlayıp öbür uçta köy ve kasabalara kadar yaygın bir satıh üzerinde İslâmî unsurla İslâm-öncesi düşünce ve inançların karma bütününü veren tarikatlar!" (Ülgener, 2006: 99). Ancak, ona göre, kütlelerin ve başta esnaf ve zanaatkârlar olmak üzere geniş halk kesimlerinin zihniyeti üzerinde belirleyici olanlar daha çok batını, heterodoks ve Alevi inanç özelliklerine sahip olan "derviş dindarlığı"nın temsilcisi olan tasavvuf çevreleri ve tarikatlar olmuştur. İslam'ın ana hinterlandından farklı coğrafyalara açılmasında ve yerleşmesinde bu tür heterodoks-batını tasavvuf zümreleri çok daha fazla etkilidir: "Sûfiler ki dinin yer yer taşıyıcı ve tanıtıcıları arasında en faal olanları... İslam'ı yumuşatılmış haliyle uç boylarına, en ücra köşelere kadar taşıyan ve yerleştiren hep onlar!" (Ülgener, 2006: 92) Ancak, diğer tarafta, İslam dünyasında ortaya çıkmış olan büyük Sufi mektepleri ve üstatları, "derviş dindarlığı"nın yanında, hemen yanı başında var olmalarına rağmen, malesef "derviş dindarlığı"nın temsilcileri kadar geniş halk kesimleri üzerinde etkili olamamışlardır. Ülgener'e göre, bu durumun en önemli nedeni: İbn Arabî, Gazali ve Abdulkadir Geylani gibi Melâmet neşvesine sahip büyük Sufi üstat ve Melamilerin tasavvuf ve tarikat çevrelerinin rutin gündelik pratikleri olan "zikir ve ayinden çok felsefe ve irfan tarafına ağırlık verildiği için... bildiğimiz çizgileri ile ancak büyükçe irfan ve kültür merkezlerinde tutunabilmiş, oralarda dahi "tavan"da sınırlı bir azınlığa seslenmekten öte "taban"da sürekli izler bırakmamıştır" (Ülgener, 2006: 110). Dolayısıyla, Ülgener açısından temel sorun büyük Sufi mekteplerinin ve üstatlarının yüksek düzeyde felsefi ve irfani içeriğe sahip öğretilerinin geniş halk kesimlerinde zemin bulamaması, daha doğrusu anlaşılabilmesidir; Zira, Ülgener (2006: 39)'e göre "Üst ve alt farkı ve onunla meydana gelen ikilik, aslına bakılırsa, kişilerin manevi telkin-

leri alma ve sindirme noktasındaki istidat ve yeteneklerinin eşit düzeyde olmamasından ileri geliyor.”

Melami neşveye sahip büyük Sufi üstat (virtüöz) ve Melami büyüklerinin yerine, tabanda ve geniş halk kesimleri arasında, heterdoks, batını ve Alevi meşrep tasavvuf şeyhleri ve tarikatlar daha fazla yer bulmuş ve böylece alt tabaka mensuplarının, en başta esnaf ve zanaatkârlar olmak üzere inanç ve zihniyet biçimleri üzerinde belirleyici olmuşlardır. Zira, bu “derviş dindarlığı”nın temsilcisi olan tasavvuf çevreleri ve tarikatlar, büyük Sufi üstadlarının ve Melamet ehlinin üst düzey felsefi ve irfani anlayış ve öğretilerini büyük ölçüde ilk orijinlerinden daha farklı biçim ve anlayışlara dönüştürerek halkın anlayacağı ifade ve remizler haline getirmişlerdir. Dolayısıyla halk katmanları arasında daha fazla etkileyici ve belirleyici hale gelmiştir. Bu durumu Ülgener (Ülgener, 2006: 141-142) şu şekilde açıklamıştır:

“Fikirlerin üstten başlayıp derece derece nasıl bir oluşum süreci içinde tabana yayıldığını biliyoruz. Zamanla kütleye mal olacak her fikir ve hareket, önceleri seçkin (kalifiye) çevrede hazırlığı yapılmış inanç ve itikatların aşağıya süzülerek tabanda meydana getirdikleri birikimle beraber yürümüş, onunla tamamlanmış olmaktadır. Esasında folklor, sanat ve iktisat açısından tasavvuf ve tarikatlar tarihi, bir bakıma, üst düzeydeki fikir ve itikatların sade ve kolay sindirilebilir ifade kalıpları içinde alta, halk inançları katına yayılma ve öylece kütlenin gündelik hayatını ve zevklerini biçimlendirecek bir etkinlik kazanmasının tarihidir denebilir. Kazanılan etkinlik ne var ki, öz ve muhteva cihetinde yer yer *basitleşme* ve bazen aslı tanınmayacak kadar değişik mânâ kalıplarına *boşalma* bahasına mümkün olmuştur ve olmaktadır. O süretle ki, mistik derinlikten süzülüp gelen fikirlerin, halk idrakine aktarıldıkça, asılları ile ilişkisini kesmiş ezbere, monoton kalıp ve klişeler halinde sığ ve yavan bir düzlüğe gelip oturmalarına hayret etmemek lâzımdır.”

Pek çok Sufi büyüğünün eserlerinde ortaya koydukları derin irfani ve felsefi anlayış ve kavramların halk kesimlerine ve ruhaniyetine tarikat çevreleri tarafından nasıl bir anlam ve içerik dönüşümüne uğratılarak basit ifade ve remizlerle aktarıldığını Ülgener eserlerinde göstermeye çalışıyor. Ülgener'e göre Namık Kemal’in “şark zihniyetinden yakınırken” söylemiş olduğu “*bizde kalenderâne bir itikat vardır ki her ne yaparsa Allah yapar. Emekler, sa'yler hep beyhudedir derler*” sözünde geçen Kalender'in “...esasında dünya ilişkisine toptan kayıtsız, içe dönük bir tarikat topluluğunun müridi” anlamına gelirken zaman içerisinde, özellikle “dinî - mistik kökeni ile ilişkisini kestikten sonra, boş bir kalıp halinde *sadece kayıtsızlığın* ifadesi olarak” halk kesimlerin de yer ettiğini ve “Kalenderin biri...” (Ülgener, 2006 142-143) şeklinde klişe bir deyim haline geldiğini söylüyor. Yine Ülgener büyük Sufi üstatlarının eserlerinde sıklıkla kullanılan “İbn-ul vakt” anlayışının deruni içeriğini nasıl çarpıtıldığını, onların bu kavrama yükledikleri anlamdan daha farklı, hatta tam tersi bir anlam içeriğine nasıl dönüştürülerek alt toplumsal kesimlerin zihniyetinde yer aldığını Mevlana hazretlerinin Mesnevisine gönderme yaparak ortaya koymaya çalışıyor:

Mevlânâ, “Sûfi dediğin ibn vakt olur - Yarından söz etmek tarikimiz şartından değildir!” dediği zaman her halde ele geçmiş fırsatı zikir, semâ ve murakabe yolunda dolu dolu kullanmayı, her dakikasına hakkını vermeyi düşünüyor olmalı idi. Fakat işin espri yanı düz ve sığ zekâlarda (veya rind mizaçlarda) harcanıp tüketildikten sonra geride ruhsuz bir şemadan başka bir şey kalmayacaktı. Evet, bir bakıma yine ne geçmişin ne geleceğin, yalnız ve yalnız yaşanan ânın insanı (*ibn vakt*)! Fakat öyle vaktini dakikası dakikasına belli bir gayeye vakfetmiş ve o yolda en küçük fırsatı elden çıkarmamaya kararlı bir insan değil, geçmişin ve geleceğin yükünü sırtından indirip sadece yaşadığı zaman kesiminin sınırları içinde gününü gün etmeye bakan ve o yolda elde avuçtakini gözü-nü kırpmadan harcayan insan! (Ülgener, 2006: 146)

Böylece, Ülgener’e göre, Mevlana ve diğer büyük Sufi üstatların eserlerinde sıklıkla vurgulanan “ibn-ul vakt” (zamanın oğlu/veledi) olma anlayışı “Kalvinistlerin “*her saati Allah’ın şanını yüceltmeye hasretmek lâzım. Onu gasbetmek büyük günah!*” anlayışla büyük ölçüde örtüşmektedir; Zira Ülgener bizdeki Sufi üstatlarında “*kişiye vakit ve zamanından daha aziz bir şey olmadığı*” farkında olduklarını belirtir. Ancak Sufi üstatlarda görülen bu zaman anlayışı daha sonraları, “tutumluluk” yerine “tümü ile harcama ve tüketim”in sadece üst kesimlerde değil, alt toplumsal kesimlerde de temel değer ve kıymet haline geldiği bir toplum biçiminde “Kayıtsızlık; geleceğe boş vermek ve nihayet: *Yarını düşünmek neyine? Sana ismarlayan mı oldu bu yalan dünyayı!*” anlayışına dönüşmüştür. Benzer bir biçimde, büyük Sufi üstatların, Hakka teslimiyetle birlikte insan iradesini ön planda tutan tevekkül anlayışı bu “derviş dindarlığı” sayesinde dönüşüme uğrayarak, tam tersi bir anlayışla, insanın her türlü *kisb*’ (kazanç) yolunda her türlü fiili, çabayı, emeği ve çalışmayı terk etmesi gerektiği şeklindeki bir anlayış biçiminde halk idrakine yerleşmiştir:

Tevekkül artık her türlü tedbire baş vurup sonunda sebep ve vesilelerin haliki (yaratıcısı) sayılan Allah’ın iradesine rızâ göstermek şeklinde içten bağlanışın ifadesi olmaktan uzaklaşmış, olup bitene seyirci olmaktan ibaret pasif bir teslimiyete bağlanmıştır. Tevekkül bununla atâlet ve kayıtsızlığın savunması ve belki felsefesi halini alıyordu. Peşinden getirdiği ve getireceği sonuçlar da daha az önemli sayılmazdı: Her şeyden önce *emek*, artık gerektiği kadarına katlanılacak bir külfet olarak, değer basamaklarının en altına itilmiş oluyordu (Ülgener, 2006: 89-90).

Ülgener’er göre üst ve alt arasındaki ayrımı, özellikle Sufi ustaların öğretilerinin, daha alt tabakada yer alan tasavvuf ve tarikat çevreleri tarafından esnaf ve zanaatkârlarında içinde yer aldığı geniş halk kesimlerine aktarılırken nasıl bir dönüşüme uğratıldığını, özellikle Osmanlı’da salt esnaf ve zanaat kesimleri haline gelen Fütüvvet ehli Ahiler’in temel kıymet ve ideallerinin ve uyulması gereken kuralların yer aldığı Fütüvvetnamelere bakıldığında açık bir biçimde görüleceğini söyler. Çünkü Ahilerin temel düsturlarının yazılı olduğu Fütüvvetnameler, Ona göre “aslında pend ve nasihat yolculuğu ahlâk ve tasavvuf risalelerinin bir bakıma basitleştirilmiş (vulgarize edilmiş) halde esnaf ve zanaatkâr katına uzantısından başka şeyler değildir” (Ül-

gener, 2006: 153) Dolayısıyla, Ülgener'e göre, Weber'in gösterdiği üzere, Batıda Protestan mezheplerinin en büyük başarısı Katoliklikte görülen tavan ve taban arasındaki her türlü dinsel ve yapısal ayırım ve farklılıkları ortadan kaldırmalarıdır. Protestan tarikatlar, özellikle Kalvinizm insan ve Tanrı arasında aracılık yapan "ruhban diye ayrı ve imtiyazlı bir sınıfı toptan reddedip devre dışı" bırakarak Tanrı ve insan arasındaki gerilimin, bir taraftan, daha fazla derinleşmesine sebebiyet verirken, diğer taraftan, "Luther... *Concilia evangelica* diye kapalı bir rûhânî heyet"i ilga etmesiyle manastıra özgü olan "düzenli yaşama ethos'u...o muntazam, saati saatine dakik ve düzenli iş görmeye alışmış insan günlük hayat içine saliverilmişti" (Ülgener, 2006: 45-46). Weber'in bu yeni "püriten" in içinde bulunduğu gerilimli durumu ise Ülgener (2006: 46-47) şu şekilde tasvir eder:

Hareketlerinin saati saatine hesabını tutan, her türlü düzensiz ve savruk yaşamanın şiddetle karşısında, sert ve müsamahasız bir nefis murakıbı! Bir bakıma kendisi ile, kendi iradesi ile baş başa; soğuk ve kuru bir yalnızlığın adamı! Hiç bir ruhani (kişi veya örgüt), hiç bir otorite ona yardım elini uzatacak halde değil. Calvin'in Allah'ı artık İncil'in şefkatli "baba"sı değildir; erişilmesi imkânsız bir mesafenin ötelinde, hikmetine akıl sır ermez olan, kul'a yalnız ve yalnız azamet ve şanını anma ve yüceltmeyi emreden hâkim, mütehakim Tanrı'dır.

...

Kalvinist, Tanrı'ya içe dönük bir "murakabe" yoluyla ulaşıp varlığını onun varlığında eritme peşinde ve iddiasında değildir. Bir bakıma, hikmetine akıl sır ermez olan takdirin ruh ve mânasına inmeyi kendi boyunu aşan bir iddia sayıp sadece "çağırıldığına" inandığı iş'de ("*meslek*"de) Tanrı buyruğunu icra etmekten öte kutsal misyon tanımayan bir iş ve aksiyon adamı ile karşı karşıyayız. Tersi ile yüzleştirerek söylemek gerekirse: Her yerde ve her şeyde ilâhî takdirin "mânâ"sını aramaktan ve belki o manâ içinde varlığını eritip Hakk'la bir olmaktan ötede bir gaye tanımayan Doğu'lu münzevinin tam tersi olan bir insan!

Dolayısıyla Ülgener, Weber'e referansla, Batıda Protestan mezhepleri sayesinde Katoliklikte görülen tavan ve taban ayırımının hem "yaşam stili" hem de yapısal düzeyde ortadan kalktığını, "püriten" değerlerin herhangisi bir değişime uğramadan başta esnaf ve zanaatkâr olmak üzere tüm toplum kesimleri arasında yer ettiğini göstermeye çalışır. Bizde ise yaşanan süreç Batı'dakinin tam tersi istikamettir: Batıda 16. yüzyıldan itibaren şehirlili üretici kesimler burjuvazileşme sürecine girerken, bizdeki esnaf ve zanaatkârlar 13. yüzyıldan itibaren kazandıkları temel yapısal ve "ikisat-dışı" özelliklerini modern zamanlara değin sürdürmeye devam ediyorlar (Ülgener, 1981: 56) Her ne kadar, Ülgener'e göre, Osmanlı-Türk toplumunda, Melami neşveye sahip kimseler ve Bayramiliğin Melami kolunun pirleri ve müntesipleri arasında zanaat ve ticaretler uğraşan kimseler bulunmasına rağmen bu Melameti neşveye sahip kimseler, diğer tasavvufi çevreler ve tarikatlar kadar, başta esnaf ve zanaatlar olmak üzere geniş toplumsal kesimlerde pek etkili olamamışlar, ancak üretimin ve ticaretin kısmi olarak geliş-

bildiği bazı şehirlerde varlıklarını sürdürebilmişlerdir. Bu durumu Ülgener (2006: 110-111) şu şekilde açıklar:

...Melâmîliğin etki alanının ve hitap ettiği kütlenin oldukça dar ve sınırlı kaldığı gözden kaçmayacaktır....Melâmîlik bildiğimiz çizgileri ile ancak büyükçe irfan ve kültür merkezlerinde tutunabilmiş, oralarda dahi “*tavan*”da sınırlı bir azınlığa seslenmekten öte “*taban*”da sürekli izler bırakmamıştır.

Melâmîliğin dağınık ve üstü örtülü kalmasına karşılık geniş bir yelpaze halinde Bâtinîliğe açılan tarikatların çepçevre kuşattıkları kütle çok daha kalabalık ve yaygındır: Bir ucu küçük şehir ve kasabaların esnaf topluluklarına, bir kısmı yeniçeri ortalarına, geri kalanı irili ufaklı şehirlerin orta sınıf halkına kadar uzanmıştır. Tasavvuf kütle üzerine etkisini daha çok bu kanallardan yürütmüş olabilirdi. Etki sahipleri, köy ve kasabalara kadar kalabalık yığınlar içine nüfuz etmeyi başarmış cezbe ve telkin (yerine göre tahrik) sahipleri ki hemen hepsi de din ve toplum kurallarında alışılmışın uzağına düştükleri nisbette Sünnî - şer’î çevrelerin ve merkezi otoritenin devamlı takibine uğramışlar.

Ülgener’e göre, şehirli üretici kesimleri oluşturan esnaf ve zanaatkarlar arasında büyük Sufi üstatlarının ve Melâmîliğin yer edememesinin en büyük nedeni bu kesimlerin 13. Yüzyıl gibi çok erken sayılacak bir dönemden itibaren daha çok Batını ve heterodoks özelliklere sahip tasavvuf çevreleri ve tarikatlarla içli dışlı olmaları ve büyük ölçüde de bu yapıların etkisi altında kalmalarıdır. Ülgener’e göre, esnaf ve zanaatkâr kesimlerin Batını özellikler gösteren tasavvufi kesimlerinin etkisine maruz kalmaları kaçınılmazdı; Zira O’na göre:

“Tasavvuf ve tarikat ahlâkı esasında yaşanan dünya ile ilişkisini alt ve orta sınıflar (küçük burjuvazi) üzerinden yürütmüş...[temel ahlaki değer ve kıymetlerini]... tasavvuf sade, samimî ifade ve temsilleri ile esnaf ve partizan katlarına kadar taşımakla ahlâk kurallarına sağlam bir taban, bir çeşit pratik işlerlik kazandırmış oluyordu” (Ülgener, 2006: 112).

Dolayısıyla, Ülgener Türk Fütüvvet ehlinin, yani Ahilerin heterodoks, batını ve Alevi özelliklere sahip tasavvufi çevrelerin ve tarikatların etkisine girmelerini ve böylece her türlü batını, alevi heterodoks inanç biçimlerinin yer ettiği zümreler haline gelmelerinin 13. üçüncü yüzyıl gibi çok erken bir dönemde başladığını söyler. Ona göre, Fütüvvet ehli olan Ahiler tasavvuf ve tarikatların etkisi altına girerek, daha önceki dönemlerde sahip oldukları “mürüvvet” değerlerinden ve “feta” idealinde uzaklaşıp “ulema” çevrelerinin haklarında batını olmakla suçladıkları zümreler haline gelmişlerdir. Ülgener’e göre 13. üçüncü yüzyıldan itibaren bu esnaf ve zanaat kesimlerine yönelik ortaya konan şikâyetler ve suçlamalar büyük ölçüde iki temel husustadır: Bunların ilki, Fütüvvet ehli Ahilerin itikadi özelliklerinin dönüşümü ve böylece batını ve heterodoks zümreler haline gelişine ilişkin “mezhep kaygısı”; bir diğeri ise, 16. yüzyıldan sonra, “iktisadi gerilemenin ve maişet darlığının doğurduğu iç huzursuzluğu ve ahlâk düşkünlüğü”yle ilgilidir (Ülgener, 1984: 151). Ülgener Fütüvvet ehlinin mezhepsel dönüşümüne ilişkin görüşlerini şu şekilde ifade etmiştir:

...şikâyet edilen haller sadece basit ve zararsız bir aleviliğin tesirlerine atfedilip geçilemez. Hâdiseler 13. ve 14. cü asırlardan beri batınlılığın müfrit kolları ile ve hele «ibadet» namı alfanda toplanıp her türlü dinî kaide ve kayıtları hiçe indiren aşırı cereyanlarla biraz daha ileriye vardırılmış bulunuyor. Aynı asırlar zarfında, şikâyetlerin bu kadar sıklaşmasının sebebi de buradadır. Filhakika, tasavvuf ahlâkının -özene bezene ortaya koyduğu yüksek dini ve insani idealler - «Fütüvvet» de onlardan biridir - çok defa apaçık bir ahlâk nihilizmine kadar kayan ibâhî cereyanların zoriyle tanınmayacak bir kıymet alçalışına, o kadar olmasa bile büsbütün başka bir mâna kalıbına dökülmekten kurtulamamışlardır. (Ülgener, 1984: 153).

Böylece, Ülgener tarihte daha çok "mürüvvet" değerlerinin ve "feta ideali" temsilcisi olan esnaf ve zanaatkâr kesimlerinin, çok erken bir dönemde, batını tasavvuf ve "derviş dindarlığı"nın etkisine girerek batını zümreler ve tarikat yapılarına dönüştüğünü söyler. Tasavvuf ve tarikatların bu etkisiyle Osmanlı-Türk toplumunda, Ülgener'e göre, esnaf ve zanaatkâr kesimlerinde, Melamet ehli Sufi ulularında ve Bayrami-Melami tarikat pirlerinde görülen "dünya"ya karşı olumlu bir mesafe alış ve her türlü insan eylemini, en başta iş ve emeği bir dinî ödev olarak görme anlayışı gelişmemiştir; Batıda ki muadillerinin tersine, gerileme döneminde Akdeniz ekonomisinin öneminin yitirmesiyle birlikte bizdeki şehrili üretici kesimler, yani esnaf ve zanaatkarlar çalışmaya yönelik olumlu bir tutum geliştirmek yerine daha çok kendilerini dışarıya karşı korumaya yönelik tesanütçü (dayanışmacı) bir tutum geliştirmişlerdir. Bizde dinin temel toplumsal taşıyıcısı haline gelen bu şehrili kesimler sadece batını ve heterodoks anlayışların geniş halk katmanları arasında yer etmesini değil, aynı zamanda, feodal toplumun politik-siyasi yapısında görülen bölünmüşlüğü yeniden üretmekle kalmamış geniş toplum katmanlarında çok daha fazla bir biçimde derinleşmesine ve yerleşmesine neden olmuştur. Böylece, bizdeki esnaf ve zanaatkâr kesimleri üretici zümreler olmak yerine feodal toplumun üst kesimlerinde yer etmiş olan tutumluluk ve üretimden ziyade israfa dayalı bir anlayışın "Ağalık ve Efendilik şuurunun" geniş toplum kesimleri arasında yer etmesine neden olmuşlardır (Ülgener, 2006).

SONUÇ YERİNE

Büyük ölçüde Weberci bir sorunsalla hareket eden Ülgener, neredeyse tüm çalışmalarında, modern zamanlarda bile Batılı anlamda rasyonel bir kapitalizm, özellikle girişimci "ethosu"nun niçin gelişmediğini; Türk toplumunda Weber'in Pürütenlerinde görülen her türlü israf ve savrukluktan uzak duran, maişetini ve geçimini iktisat dışı yollardan çok düzenli ve rasyonel geçim yollarından temin etmeye çalışan bir zihniyetin niçin gelişmediğini açıklamaya çalışır. O'na göre, bizde hala varlığını sürdüren zihniyet ve anlayış büyük ölçüde feodal dönemin hâkim sınıflarından başlayarak farklı toplum kesimlerine yayılmış olan her türlü aşırı tüketim ve israfın önünü açan "Ağalık ve Efendilik Şuru"dur. Ülgener aşırı lüks tüketimi ve buna yönelik her

türlü israfın önünü açan bu zihniyet biçiminin sosyo-kültürel dinamiklerini açıklamaya çalışmıştır. Bu hâkim zihniyetin sosyo-kültürel dinamiklerini anlamak için tarihçilerde görülen “otarşik” bir kapanma ya da iktisatçılarda görülen “morfolojik” unsurlar üzerine çalışmak yerine, İktisattan Sosyolojiye farklı Sosyal Bilim disiplinlerinden yararlanarak formal iktisadi yapıların altında, en az yapısal dinamikler kadar etkili olduğunu düşündüğü değer ve zihniyet dünyasına inmeye çalışır. Ülgener açısından Türk toplumunda ihtiyacı duyulan modern Batıya özgü girişimci “ethosu”nun ve rasyonel bir kapitalist kültürün gelişmemesinin arkasında birbirlerini tamamlayan, bir anlamda katalizör görevi gören iki temel faktör yer almaktadır: Bunlardan ilki, dışsal bir faktör olarak Batıda Atlantik ekonomisinin yükselişi ve bunun sonucunda Osmanlı-Türk toplumunda başta ekonomi olmak üzere her alanda görülen olumsuz bir süreç: “Ortaçağlaşma”; Ülgener’in çalışmalarının merkezinde yer alan diğer neden ise, Batıdaki muadillerinin tersine bizdeki şehirli üretici kesimlerin, yani esnaf ve zanaatkârların batını- heterodoks tasavvuf ve tarikat çevrelerinin etkisinde kalarak bätini zümreler haline dönüşmesi. Öğrencisi Sayar, Ülgener’in tasavvufa yönelik bu yaklaşımını şu şekilde özetlemiştir:

...Ülgener Osmanlı ekonomik düzleminin kapitalistleşmemesinin arka planındaki manevi amilin yaptırım gücünü göstermiştir. ‘Her şeyi su katışmadık bir iş ilişkisinde çözümleyen’ riyazi bir tipolojinin ortaya çıkmamasında İslam tasavvufu çok önemli bir engeldi. (Sayar, 1998: 317)

“Ortaçağlaşma” bir taraftan, öncesinde ticari anlamda pre-kapitalist özellikler gösteren Osmanlı tüccarının “esnaflaşma”sına neden olurken, diğer taraftan, her türlü “batını” ve “Alevi” inanç unsurlarını içerisinde barındıran esnaf zihniyetinin ve dindarlığının daha geniş toplum kesimler arasında yer etmesi ve yaygınlaşmasına sebebiyet vermiştir.

Ülgener’in göstermeye çalıştığımız üzere tasavvuf konusundaki yaklaşımı büyük ölçüde ikircikli ve bu yüzdende paradoksaldır: Bir tarafta Weber’in “püriten”lerini aratmayan, İslam’ın ilk dönem değerlerinden hiçbir şekilde sapmamış Melamet ehli, diğer tarafta ise Weber’in “derviş dindarlığı” olarak nitelendirdiği “heterodoks” ve “batını” inanç biçimlerini benimsemiş zümreler. Ülgener’in Sufi kesimlere yönelik bu ikircikli tutumu büyük ölçüde Weber (1958)’in inanç biçimleri ve toplumsal sınıflar arasında kurduğu ayrıma dayanır ve büyük ölçüde Weber’in halk kesimlerinin monoteistik dinlerin sahip olduğu ahlaki, rasyonel ve kadiri mutlak bir Tanrı anlayışı içselleştirmekte yetersiz kalacakları görüşüne dayanır. Ayrıca Ülgener bir yandan Weber’in İslam’ın ilk dönemine ilişkin çözümlemelerini eleştirirken, diğer taraftan Weber’in bir dinin toplumsal taşıyıcıları haline gelmiş toplumsal kesimlerin dindarlık biçimine ilişkin tezini büyük ölçüde benimser, hatta Osmanlı esnaf ve zanaatkârlarının dindarlık biçimine ilişkin yaklaşımı büyük ölçüde Weber’cidir. Ayrıca, Sufi virtüözlerin iktisat ahlaki ve zihniyetlerine ilişkin örnek verirken ikircikli tutum sergilemektedir. Örnek vermek gerekirse: Tasavvuf tarihinin önde gelen Sufi üstatlarından biri olan Mevla-

na Celaleddin Rumi'nin sözünü, "Dünya Tanrı'dan gafil olmadan başka ne ki! Kumaş, altın gümüş, evlâd ve ayâl... Hiç biri dünya değil bunların" İslam'ın ilk döneminde görülen "dünya" anlayışının tipik örneği olarak takdim ederken (Ülgener2006:101) aynı eserin bir başka yerinde Mevlana'nın İbni Arabî ve Gazali gibi virtüözlerden farklı olarak "Melamilikle bilinen alaka ve fikir ak-rabalığı ile beraber, yarı Bâtını tarikatlere (Bektaşilik v.b) kadar el vermiş" (Ülgener, 2006: 152-153) olduğunu söylüyor. Ülgener'in bu ikircikli tutumu büyük ölçüde Weber'ci yaklaşımını doğrulama isteği ve yaşadığı dönemin "ruhu"nun temsilcileri olan Fuat Köprülü'nün Türk dini hayatı üzerine ile-ri sürdüğü "heterodoxy" tezi ve Abdülbaki Gölpınarlı'nın Türk Fütüvvet ehli "batını"lığına yönelik yaklaşımıyla çelişmek istememesinden kaynaklanmak-tadır. Zira, Köprülü, Anadolu'da bulunan zümreler de iki farklı inanç biçimi-nin var olduğunu söyler: Şehirli zümreler daha Sünni bir karakter taşıırken, kırsalda yaşayan konargöçer Türkmen ahali büyük ölçüde batını bir akım olan Kalenderiliğin tesiri altındadır. Ayrıca, Köprülü Türk Fütüvvet ehlinin, yani Ahilerin çok erken dönemlerden itibaren heteredoks ve batını itikat özelliği gösteren zümre ve tasavvufi ekollerle içli dışlı olduklarını, göster-meye çalışmıştır. (Köprülü, 1996: 50-54).

Köprülü'ye göre, Fütüvvet ehlinde görülen bu batını heterodoks özel-likler Osmanlı döneminde diğer tarikatlere, özellikle Bektaşiliğe sirayet etmiştir (Köprülü 1993: 215-216). Gölpınarlı ise, Fütüvvet ehli olan Ahile-rin batını karakterinin 17. Yüzyıla kadar devam ettiğini, ancak daha sonra-ları özellikle medresenin etkisiyle biraz daha Sünni bir görünüm kazandığı-nı belirtir:

...XVII. Yüzyıldan itibaren Osmanoğulları ülkesinde Fütüvvet, evvelce de ar-zettiğimiz gibi medresenin tesiriyle, Şii-batını karekterini kaybetmiş, inanişta yine o izleri taşımakla beraber sırf esnaf teşkilatı haline gelmiş, bu asli karek-ter, yalnız Hamzavilerde ve Hamzavilerin temsil ettikleri peştemalcı esnafında kalmış, bir yandan da Bektaşilik, Fütüvvet erkanını benimsemişti. (1949: 94)

Ülgener'in eseri, *İktisadi İnhitat Tarihimizin Ahlak ve Zihniyet Meseleleri*, üzerine yazdığı makalede Barkan (2007: 323) şu ifadelerle yer verir:

Mevzuun mahiyet ve metod itibarıyla arzettiği bu hususiyetleri *Şarka ait ikti-sadi tarih tetkiklerinin ve bu gibi mevzuları işlemeğe müsait arşiv malzemesinin son derece az oluşunun ortaya çıkardığı müşküller hesaba katılırsa*, eseri ciddi ve sabırlı mesai neticesinde ulaşılmış büyük bir muvaffakiyet saymamak imkan-sızdır. Bu gibi terkip ve tahlil eserlerinin vakit vakit tecrübe edilmesinin po-zitif dediğimiz tarih araştırmalarının mustakbel inkişafı için büyük bir kıy-met olduğuda malumdur.

Birbirini tamamlayan iki yazılık bir seri olarak düşündüğümüz bu çalış-manın ilk adımında Ülgener'in belirtmeye çalıştığımız ikircikli tutumu ortaya konulmaya çalışılmıştır; ancak bir sonraki çabamız büyük ölçüde, Barkan'ın salık verdiği şekilde, Weber ve Ülgener'in görüşleri, Osmanlı esnafı ve zana-atları üzerine yeniden değerlendirilmeye çalışılacaktır.

Informative Abstract

Ülgener's Paradox: Malamatiyye *Versus* "Dervish Religiosity" I

Sabri Ülgener had thought about a central problematic throughout his academic and intellectual life: Why a Western style rational capitalism did not arise in the Islamic world and especially in Ottoman-Turkish society. Ülgener tried to approach this problematic with wide perspective in a wide area extending from culture of Sufism to economic history. His intellectual depth and academic intensity shows in almost every one of his works. The central problems he had tried to explicate is actually very much related to Max Weber's main concerns. Generally, Weber tries to show the socio-cultural dynamics of the peculiarity of capitalist development to Western societies: Why did the "rational capitalism" only arise in Western societies? After Weber, many social scientists, especially those adopting the modernization theory, applied this problematic to non-Western societies with a value perspective and questioned the existence or lack of "puritan" values and their equivalents in these societies. Ülgener, on the other hand, tries to explain the "decline period" or "medievalization" of the Ottoman-Turkish society by attributing its causes to the external factors like diminishing importance of the Mediterranean economy due to the rise of Atlantic trade in the West. This process of decline, characterized as "petty tradesmanship", is explained by "economic mentality" of the producing sectors of the Ottoman-Turkish society. This petty-tradesmanship mentality, he argues, is determined by the religious factors, especially Sufism. Ülgener seems to implicitly accept what he openly criticizes Weber's analyses of Islam in its development periods. Ülgener, like many scholars, tries to find the equivalents of puritan values in the Ottoman-Turkish society, especially in urban producing strata. While doing this, he expresses an ambivalent attitude: On the one side, there are the followers of the Melamet who were no different than Weber's puritans and on the other side, there are the heterodox and batini groups who adopted what Weber calls a "dervish religiosity". This ambivalent attitude of Ülgener's about Sufi groups is in line with the analyses of Weber about social carriers of Islam in the medieval era as well as Fuad Köprülü's and Gölpınarlı's thesis about heterodoxy and batinitik. In the first installment of this two-part article, I will try to demonstrate Ülgener's aforementioned ambivalence. In the second installment, I will try to analyze both Weber and Ülgener through a reading of Ottoman artisans and craftsmen.

KAYNAKÇA

- BARKAN, L. Ömer (2007), "İktisadi İnhitat Tarihimizin Ahlak ve Zihniyet Meseleleri", Edit.: Murat YILMAZ, Ankara: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları
- GÖLPINARLI, Abdülbaki (1949-50). "İslam Türk İllerinde Fütüvvet Teşkilatı ve Kaynakları," *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası, Cilt. 11, No. 1-4, ss. 3-354.*

- KÖPRÜLÜ, Fuat. (1993). *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar*, Ankara: Diyanet Yayınları.
- KÖPRÜLÜ, Fuat. (1996). *Anadolu'da İslamiyet*, İstanbul: İnsan Yayınları.
- SAYAR, Güner Ahmet (1998). Bir İktisatçının Entelektüel Portresi: Sabri F. Ülgener, İstanbul: Eren Yayınları.
- ÜLGENER, F. Sabri (1981). *İktisadi Çözülmenin Ahlak Ve Zihniyet Dünyası*, İstanbul: Der Yayınları.
- ÜLGENER, F. Sabri (1983). *Zihniyet, Aydınlar ve İzm'ler*, İstanbul: Mayaş Yayınları.
- ÜLGENER, F. Sabri (1984). *Darlık Buhranları Ve İslam İktisat Siyaseti*, İstanbul: Mayaş Yayınları
- ÜLGENER, F. Sabri (2006). *Zihniyet ve Din*, İstanbul: Der Yayınları.
- WEBER, Max (1958). "The Social Psychology of World Religions", içinde: *From Max Weber*. Edit.: Hans H. GERTH and Wright C. MILLS, New York: Oxford University Press. ss. 267-302.